

(Székely János)

*Kiben erő van és Isten lakik,
Az szónokolni fog, vés vagy dalol,
Ha lelke fáj, szívrázóan zokog,
Mosolyg, ha a kék mámorát alussza.
S bár új utat tör, bizton célra ér. –
Művéből fog készíteni új szabályt,
Nyûgûl talán, de szárnyakúl soha,
Egy törpefajnak absztrakció. –*

Madách Imre: Az ember tragédiája

10. szín

Bólyai János alakja a szépirodalomban

(Wikipédia)

*„Új törvényekkel, túl a szűk egen,
új végtelent nyitottam én eszemnek;
király gyanánt, túl minden képzetén*

*kirabolván kincsét a képtelennek
nevetlek, mint Istennel osztózó,
vén Euklides, rab törvényhozó.”*

Babits Mihály: Bólyai

Bólyai Jánosról számtalan alkotás született a magyar irodalomban, mivel élete bővelkedett a drámai motívumokban: szegénység, betegség, apjához fűződő bonyolult viszonya, a tudományos nézetei miatti meg nem értettsége, Gauss elutasítása. Az első művek, Ady Endre Csaba új népe és Babits Mihály Bólyai című versei, 1911-ben keletkeztek, amikor Bólyai Jánosnak a földi maradványait atyja mellé helyezték. Ezzel páratlan kiterjedésű Bólyai-kultuszt indítottak el az erdélyi magyar kultúrában. Több regény és dráma azonban nem annyira a korát megelőző tudóst, mint inkább a szoknyavadászt és párbajhőst választotta témául. Tabéry Géza Szarvasbika című, 1925-ben megjelent regénye (amelyet három Bólyai-novella előzött meg), jellegzetes példa Bólyai alakjának romantikus irányba való eltorzítására. Vekerdi László szerint a regény- illetve életrajzírók a saját Bólyai-elképzelésükhöz válogattak a rendelkezésre álló bőséges anyagból, így keletkezett Bedőházi „rosszfiúja”, Szily „félőrült vadzszenije”, Dávid Lajos „koravén csodagyereke” (A két Bólyai élete és munkássága - regényes életrajz, 1923), Alexits „délceg forradalmára” és Tabéry „szarvasbikája”. Németh László tudománytörténész alapossággal készült A két Bólyai (1961) című dráma megírására, így mélységében tudta feltárni a Bólyaiak drámáját, de még így is azt nyilatkozta Benkő Samu Bólyai János vallomása című könyve megjelenését követően: „Ha ezt a könyvet ismerem, a darabot másképp írom meg, tán meg se írom. Olyan képet ad Bólyai János életéről, amellyel én nem versenyezhettem.” Kocsis István monodráma (Bólyai János estéje, 1972) a híres matematikusban az illúzióival leszámolt, magányos tudóst idézte fel, aki azonban még élete alkonyán is erkölcsi példaként tud szolgálni: „Az ember akkor ember, ha összes választási lehetőségei közül mindig a legnehezebbet választja.”

További művek Bólyai Jánosról (a teljesség igénye nélkül):

Emőd Tamás: Bólyai (vers, 1918)
Migray József: Bólyai titka (vers, 1918)
Tolnay Lajos: Gradus ad Parnassum (drámai költemény, 1923)
Miklós Jenő: A Bólyaiak (dráma, 1935)
Barabás Gyula: Domáldi jegenyék (regény, 1936)
Barabás Gyula: Köd a Maroson (regény, 1940)
Székely János: Bólyai hagyatéka (szonettkoszorú, 1954)
Aba István: A vásárhelyi remete (regény, 1955)
Horváth Imre: Számok szivárványán (vers) Kiss Jenő: A fiúhoz az apáért (vers)
Szilágyi Domokos: Bólyai Vásárhelyütt (vers)
Szilágyi Domokos: Két Ovidius (vers)
Saszet Géza: Párhuzamosok (vers)
Szűcs Kálmán: Bólyai (vers)
Pethő László: Visszaszámolás (vers, 1973)
Mandics György és M. Veres Zsuzsanna: Bólyai János jegyzeteiből (verseskötet, 1979)
Baksa Éva: A matézis fátyla (színmű, 2000)
Kocsis István: A Tér (drámai monológ, 2001)

http://hu.wikipedia.org/wiki/Bólyai_János

*

Írók és költők Bólyairól

BOLYAI

»Semmiből egy új,
más világot teremtettem.«
Bólyai János levele atyjához.

Isten elménket bezárta a térbe.

Szegény elménk e térben rab maradt:
a kapzsi villámölyv, a gondolat,
gyémántkorlátját még csak el sem érte.

Én, boldogolván azt a madarat
ki kalitjából legalább kilátott,
a semmiből alkottam új világot,
mint pókhálóból sző kötél a rab.

Új törvényekkel, túl a szűk egen,
új végtelent nyitottam én eszemnek;
király gyanánt, túl minden képzetten

kirabolván kincsét a képtelennek
nevetlek, mint Istennel osztózó,
vén Euklides, rab törvényhozó.

BABITS MIHÁLY

*

NÉMETH LÁSZLÓ: A két Bolyai

(Részlet)

JÁNOS. Épp az, hogy nem időben. Ha édesapám nemcsak a nyomó deákokat, de engem is megtisztel, hogy megmutatja a könyv manuscriptumát, s nem úgy kell ellopnom az első borított példányt.

BOLYAI. Könnyen elkedvetlenedem, s nem az vagy, aki bátorságot ad.

JÁNOS. Mondom, ha nem rejtezkedik: egy-két dologban megóvhattam volna a botlástól.

BOLYAI. A hibámat mondd!

JÁNOS. Hiba volt például azokkal a pót-axiómákkal, amelyekkel egyesek a tizenegyediket aládúcolni akarták, oldalakat teletömni.

BOLYAI. Tudod, hogy én is ezen egyesek közé tartoztam, s minden tudósnak megvan a vesszőparipája.

JÁNOS. De ezek az axiómák az abszolút geometria felfedezésével a tudomány lomtárába vettek, s nem helyes ifjak értelmét terhelni velük.

BOLYAI. Én az itteni Euklidészt-tagadó felfogást is előadom.

JÁNOS. Igen, de úgy, mint aki titkon reménykedik, hogy az végül mégsem lesz igaz, s az emberek megint a pótlékgyártók eszességéhez fognak folyamodni.

BOLYAI. A csillagászok mérései azt mutatják, hogy ha egy nem euklidészi mértan el is képzelhető, az euklidészi, a természettől kitüntetett. Ha nem így volna, már észrevették volna a hibát.

JÁNOS. Az nem ide tartozik, hogy a világ azon axioma szerint épült-e. Csodálatos dolognak tartanám, ha annyi lehető mértan közül Isten éppen azt választotta volna ki, melyet az ember legtermészetesebbnek talál. De akármilyen is a fizikai világ, a geometria a gondolhatónak a tudománya, mely bizonyos kikerülhetetlen feltevésekre épül, s az én felfedezésem után nincs tér, csak különféle terek, ahogy különféle görbe vonalak vagy felületek vagy alakzatok.

BOLYAI. Értem én ezt.

JÁNOS. Nem is hiszem, hogy az olyan szép értelem, mely a szír s zsidó nyelvtől a kályhamesterségig annyi mindent áttanult, éppen ezt a gyermeki kitisztázott dolgot ne fogná fel...

BOLYAI. De addig is, míg ezt új matematikában, mint ígérted, kifejtetted, engedd meg, hogy az olyan avult elmék, mint Gauss vagy magam, tovább járassuk a magunk malmát.

.....

JÁNOS. Hol vesztettem én mértéket?

BOLYAI. A Gauss szavának a súlya s a magad érdemének az érzete közt. ....Te is örültél elsőbb a válaszához.

JÁNOS. Legalábbis nem akartam édesapám örömét elvenni. Bár nem tagadom, az egyre szűkebb dicsőség után a levélből kiolvasható dicséret egy ideig előlem is eltakarta a ráncokban megbújó szándékot.

BOLYAI. A fölébresztett önérték nőtt olyan gyorsan, hogy a dicséret súlya nem nőhetett vele.

JÁNOS. Főként, hogy ami jött, az is kettőnk titka maradt.

BOLYAI. Azt vártad, világgá dobolja? A Gauss levele kézírásban is megér egy nyomtatott recenziót.

JÁNOS. Dósa Eleknek s a többi vásárhelyinek... Hát igazán nem érti ezt, édesapám! Ott él az Európához számító világ, s a végtelen szarmata homály határán egy hajdani barátom, akiben valaha magam is megláttam a lángészt, s aki ama kimériai sötétségből, mely tehetségét is elnyelte, mint föltámadása reményét, a fiát nyújtja felém: „Nevelj igazi tudóst belőle.” S én erre csak hallgatok...

BOLYAI. Akkor halt meg az első felesége. JÁNOS. Eltelik tizenöt év, s ez a fiatal ember a féltékeny szívet is megdobbantó ajándékkal bizonyítja be, hogy megérdemelte volna a pártfogást, s én ahelyett, hogy örömmel kiáltanék fel az én „Anzeigeremben” vagy baráti körömben legalább: nézzétek, mit termelt ez az ifjú Kelet sötét kapujában: újra csak hallgatok. Mert amiért énnekem hálálkodnom kéne, annnyival több a hallgatásnál, mint egy sötét szándék a közönségnél.

BOLYAI. Nem ismered annak az embernek a körültekintését. Ő maga sem mert, láttad, azzal a kényes témával előállni.

JÁNOS. S miért nem mert? Micsoda mentség ez, hogy az emberi ész nem ért meg az új geometriára? Mi lett volna a világból, ha a tudósok mind azt nézik, érett-e a világ? Ez olyan kifogás egy Gauss szájából, melynél én csak egyet csodálok jobban.

BOLYAI. Mit?

JÁNOS. Hogy azt édesapám, aki a históriában, a tudományokéban is, olyan járatos, védeni meri.

BOLYAI. Én téged akarok védeni.

JÁNOS. Azzal, hogy az apa igazságtalanságával tetézi a tudós irigységét?

BOLYAI. Azzal, hogy tehetetlen lázongás helyett új munkára sarkallom a zajos önérzetet.

JÁNOS. Édesapám tudja a legjobban egy délutáni munka-e az efféle fölfedezés, melyért, ha véletlen ellopják, vigasztalás, hogy próbáljunk másikat.

BOLYAI. Ellopják?

JÁNOS. Micsoda gazdagság volt a Newton iszákjában, s fluksziós tana tulajdonáért mégis perbeszállt Leibnizcel.

BOLYAI. Tolvajnak hiszed Gausst?

JÁNOS. Mi mást higgyek? Ha arra, amiben kétezer év legjobb elméi hiába próbáltak rendet teremteni, s bennem, mint egy villanásban megvilágosult, azt mondja, szakasztott így volt az ő fejében is.

BOLYAI. De elveszi-e ezzel az elsőbbséged? Nem azt mondta, hogy publikálta is.

JÁNOS. Megvan annak a módja, hogy azt az Erdélyből jött füzetecskét elfűjja a csodálók lehelete. Temetődött el több is, nyomuk vesztett nyomtatványokban. S ha előkerül, megtalálják az útját, hogyan került annak a tudatlan inzsenér tisztnek a fejébe a Gauss nagy villámlása. Hallhatta az apjától, például; hisz az ott sétált Gausszal a bátyján.

BOLYAI. A gyanú betegsége! Ne hagyd e csúf pókhálósággal lepni a gyémántfényű agyat!

*

A két Bolyai marosvásárhelyi bemutatójára

Bár Erdély határszélén születtem, Erdélyben csak egyszer jártam, harmincöt éve, tíz napra. Történeti drámáim közt mégis öt van, amely Erdélyről szól: az első a Bethlen Kata volt, azt követte a Misztótfalusi Kis Miklósról szóló Eklézsia-megkövetés, majd az Apáczai, utolsó a két Bolyai-dráma: az Apai örökség s A két Bolyai; egy hatodik mű Báthory Zsigmondról terhes adósságaim közé tartozik. Mi volt ennek az oka? Bizonyára az erdélyi történelem drámaisága is, amely minden lapján termi a drámahősöket, de tán még inkább az én vonzódásom az erdélyi nép iránt, melyet a magyarság legértékesebb törzsének tartottam, azt iparkodtam drámáimmal bátorítani. Amikor egy-egy dráma könyvben is megjelent, mindig gondoltam rá: no, ez bejut tán Erdélybe is, s ott emberek százai szívnek belőle erőt. Arra azonban alig-alig gondoltam, hogy valamelyiket egyszer tán be is mutathatják. S most, hogy ez itt, Vásárhelyen megtörténik, nem tudom megállni, hogy a bemutatóra el ne jöjjenek, s a hosszú téli utak számomra nagy kockázatát is elvállaljam érte...

Történelmi drámáim drámának akármilyenek, történetnek hívek iparkodtak lenni. Tán erről mondhatom el ezt a legkevésbé. Nem azért, mert a hozzáférhető emlékeket nem jártam sorra, hanem mert a legfontosabbat nem ismertem, nem ismerhettem, hisz azóta jelent meg. Egy erdélyi tudós, Benkő Samu művére gondolok, a Bolyai János vallomásaira, amely tavalyelőtt látott napvilágot. Ha ezt a könyvet ismerem, a darabot másképp írom meg, tán meg se írom. Olyan képet ad Bolyai János életéről, amellyel én nem versenyezhettem. A házasságáról, betegségéről, vérbaja kezdetéről egészen másképp ír, s főként másként utolsó művéről, az Üdvözlő, amelynek a papírait én Pesten nem láthattam, a beszámoló alapján pedig én a hanyatló lángész kóros irkájának képzeltem el. Benkő Samu egy nagy, jól átgondolt mű jegyzeteit állította belőle össze, mely első olvasásra Pascal Pensée-it juttatta eszembe. Örülök,

hogyan ezt itt Erdélyben mondhatom el.
NÉMETH LÁSZLÓ (1970)

*

PROMÉTHEUSZ

Ott boldogult a csillagok felett,
A jóságos és messzeséges űrben.
Ott boldogult, ahonnan részegülten
Hull vissza már a lankadt képzelet.

De tüzet hozott, lángoló tüzet,
És tanítá övéit, merre vessék,
Mert gyújtogatni hősi kötelesség,
Míg van a földön kín és rémület!

Prométheuszként, egymagában állott,
De tört, de küzdött, alkotott, csatázott,
És helytállt – mintha lánc kötözte volna!

Nem illett jobban Bemhez a vezérség,
Jobban Petőfi sem szerette népét,
Nem tűrte szebben kínzatását Dózsa!

DEPRESSZIÓ

Aztán kitört és elborult a szellem,
Mint viharban a tornyok és a fák.
Megtébolyult az otthonos világ.
Nagy, ártó rémek néztek rá meredten,

Bagoly kísérté bársony szárnyakon,
S ő hajszolt vadként lesett néha hátra:
Nem állt-e meg a bölcs folyók folyása
A vert aranyként lángoló napon?

Hökkenten állsz, és eltűnődve kérdezel:
Ő volt bolond, vagy tán inkább az élet?
Mert jaj, aki csak térdre nem borult,

Hogy megfűrössze homlokát a porban,
Ki halhatatlant alkotott e korban:
Mind belehalt vagy beletébolyult!

MESTERSZONETT

Ím, itt a csont, mely ötven éven át
A tippanós rög mélységében kushadt.
Ím, itt az írás, mely sosem fakulhat,
S a domb, mely őrzi százados porát.

És ennyi csak: fojtá az ingovány,
S hogy társtalanul hagyta zsémbes atyja,
Ő társául a dühöket fogadta,
És gyermekül az ordító magányt.

Marasztalá a város sárkezeivel,
De békületlen, roppant szellemével
Ott boldogolt a csillagok felett.

Aztán kitört és elborult a szellem,
És kihűlt szíve műhelye, amelyben
A legnagyobbak gögje lüktetett.

(1954)

SZÉKELY JÁNOS

Bólyai hagyatéka című, 15 darabból álló
szonett-koszorújának tizenegyedik
és tizenkettedik szonettje, valamint
a tizenötödik, a Mesterszonett

*

Emberközelbe hozni a zsenit, a szobrot

Szász Cs. Emese

2011. június 14.,

Interjú Sebestyén Abával

A zseni is ember – többek közt ezt bizonyítja Sebestyén Aba A tér című monodrámá bemutatásával. Kocsis István monodrámája a híres marosvásárhelyi személyiség, Bolyai János életét, szakmai és emberi konfliktusait, gyötrelmeit dolgozza fel. Az abszolút térelmélet matematikai megalkotója ezúttal filozófusként jelenik meg a nagyérdemű előtt Sebestyén Aba tolmácsolásában, akivel a darabról és a zseniről beszélgettünk.

– Miért pont Bolyai János?

– 2001-2002-ben kezembe került a monodrámá szövege, de régóta izgatott a dolog, hogy ki lehetett ez a Bolyai. Bár nem vagyok marosvásárhelyi, nem jártam a Bolyaiba, érdekelt maga a zseni, a zseni személyisége, és hogy mitől lesz valaki zseni. Mitől más, mitől tud olyant, amit a hétköznapi ember nem nagyon? Bolyai Jánosnak két fő műve volt, az Appendix és az Üdvtn. Az üdvtn még nincs kiadva. Az ember megváltásáról szól, és az ember helykereséséről a világban. A tér is erről szól. Létezett akkoriban egy poros kisvárosban egy hatalmas agy, aki olyant alkotott, amit abban az időszakban senki, ő volt a legjobb matematikában, geometriában. Izgalmas volt utánanézi, hogy élt, miket alkotott, így egy kicsit megmerítkezni ebben a szellemiségben.

– Mit lehet tudni a szerzőről?

– Kocsis István Kolozsvárról származott el, Budapesten él, több drámát írt, főleg történelmi személyiségekről: a két Bolyairól, Jászai Mariról, Széchenyiről írt, Van Goghról, Dérynérről.

– Mit tudott meg Bolyai Jánosról?

– A darab alcíme: Monodrámá Bolyai János hitéről, gyötrelmeiről és szerelmeiről, de lényegében az üdvtnat járja körbe, hogy az ember hogy válik azonossá önmagával, hogy mindenkinek van egy jelenidejű énje, és egy égi énje, s amikor ez a kettő találkozik, akkor válik azonossá önmagával. Többek közt megtudhatjuk, hogy Bolyai János szerette az apját, felnézett rá. Megtudtam milyen betegségei voltak. Sokáig azt hitték, hogy szifiliszben szenvedett, de a mai orvostudomány utólag megcáfolta. Székrekedéssel küszködött, hipochonder volt ez a zseni. Képes volt hajnalban fölkelni, és délig több vödör vizet meginni, ivókúra céljából.

– Mit tudott meg a szerelmeiről?

– Folyamatosan kereste azt, aki az igazi. Közben rájött, hogy akit keresünk, a Beatrice, minden halandó nőben létezik. Ő azt mondja, hogy a lovag asszonya maga az égi asszony. Azonban csak akkor találhatja meg ezt, ha a maga módján a férfi is legyőzi önmagát, és az égi énjével egyesül, ezáltal megtalálhatja az időtlen égi asszonyt.

– Mennyire közönségbarát ez a monodrámája?

– A szándékunk az előadással az volt, hogy emberközelbe hozni a zsenit, Bólyai Jánost, a nagy matematikust, akit többnyire szoborként ismerünk. A darabból is kitűnik: hihetetlenül izgalmas személyiség volt a maga gyarlóságaival, aki szintén küszködik a maga emberi mivoltával, miközben tudja, hogy ő olyant alkotott meg, amit más soha addig. Színészileg is egy nagy kihívás volt, nagyon távolról indultunk Török Viola rendezővel: nem tudom milyen projekciókat, fényeket terveztünk, aztán lassan rájöttünk, hogy az erős színészi jelenlét és szövegnél nem tud semmi erősebb lenni. Úgyhogy nincs különösebb díszlet, üres térben Bólyai János egy szál bőrrönddel egy katonakabátban. És a nézők.

A világot „másként látó geometer”

Kocsis István monodrámájában Bólyai János a gondolkodó alkotó ember önmeghatározó dilemmáival keresi a helyét az őt körülvevő világban, amit egyszerűen „TÉR”-nek nevez. Bólyai János: Sebestyén Áb. Rendező – dramaturg: Török Viola. Fény – hang: Aszalos Attila. A Yorick Stúdióban bemutatják június 15-én, szerdán és június 16-án, csütörtökön 19 órától. Jegyek elővételben a Kultúrpalota pénztárában, valamint a helyszínen. Helyfoglalás a 0747 414 964-es telefonszámon.

*

Bólyai János vallomásai

Vekerdi László

Ponticulus Hungaricus · VI. évfolyam 12. szám · 2002. december

Copyright © Vekerdi László, 1971

„Ez a kézirati hagyaték sokban különbözik a szokásostól... A magános ember vallomásai ezek. Előre eltervezett rend nélkül keletkezett írások; papírra vetésükkel az egyedüllet börtönéből keresett szabadulást és kapcsolatot a világgal az onnan kiszorult rendkívüli tehetségű elme.”

Ebből a Kolumbusz tojása-szerűen egyszerű és új szempontból vizsgálja Benkő Samu Bolyai János egész kéziratot hagyatékát, először a Bolyai-kutatás évszázados történetében. Az eddigi életrajzírók inkább csak válogattak a gazdag kézirat anyagában, s ki-kí a saját Bolyai János elképzeléséhez kerestek (s találtak) benne adatokat. Sokféle elsődleges, másodlagos és harmadlagos Bolyai-kép keletkezett a száz év alatt; nagyon különbözőek és nagyon különböző értékűek; Bedőházi „rosszfiú Jánosától” és Szily „félőrült vadzszenijétől” Dávid Lajos „koravén csodagyerekéig”, Alexits akadémikus „délceg forradalmáráig” és Tabéry „szarvasbikájáig”. A képek és torz képek tarka kavargásából megnyugtató pasztell-színekkel emelkedik ki Németh László romantika ellen lázadó racionalista-pozitívista gondolkodója és Sarlócska Ernő elegáns, európai osztrák katonatisztje.

A Bolyai-geometria sokkal hamarabb megtalálta a helyét a matematika, majd — Tóth Imre 1953-ban megjelent Bolyai-cikkével s azóta közölt kontra-Eukleidészi tanulmányaival — a gondolkodás történetében, mint az alkotója; Bolyai Jánosról sokféle képet rajzoltak, de Benkő Samu most megjelent monográfiája (Bolyai János vallomása. Irodalmi Könyvkiadó, Bukarest, 1968) az első írás, amely a képek mögött az emberig férközött. S ezt igen határozottan hangsúlyozni kell, s nemcsak azért, hogy a könyv megérdemelt rangját elismerhessük. Azért is, vagy talán még inkább azért, mert Benkő Samu Bolyai Jánosában a sokféle Bolyai-kép szinte mindegyikéből (talán még a „szarvasbikából” is) megtalálható valami, de itt a részletek az egész kontextusába simulva saját szerepüket játsszák, nem a különcöt ábrázolják többé, hanem a különöst, s éppen így s csak így — sikerül, különösségében, az egyént a kor társadalmi és szellemi dinamikájába kapcsolni. Az eddigi Bolyai János-képek — még a legrangosabbak is — maszkok, a Benkő Samu szellemi portré, amely a hitelesség (szavakban aligha megfogalmazható) élményét ébreszti az olvasóban.

Az első fejezettől (ahol Benkő Samu a kéziratok sorsáról számol be röviden) az utolsóig (amely Bolyai János filozófiáját az európai gondolkodás és a lokális társadalmi helyzet között keletkező — szikrák inkább, mint villámok fényében mutatja be) ez a hitelesség-élmény kísért és kísért, és nemcsak a kitűnően választott, eddig sehol nem publikált kéziratokból származó idézetek tömege miatt, hanem elsősorban a szempont miatt, amely a (nagy fáradtság árán rendbe szedett, s gyakran bajosan kibetűzhető) kéziratokban meglátta és megláttatta a társ híján a papirossal beszélgető rendkívüli tehetség (meg) roppant gyürkőzéseit. „Most is csak azt mondjuk — figyelmeztet Benkő az egyik idézet után — amiről már korábban is szoltunk: csak az képedjen el a sorok olvasásakor, akinek nem kellene számtalan önellentmondással szembenéznie, ha minden gondolatát leírná! Bolyai kéziratok a gondolatok tovagyűrűzését úgy őrizték meg, ahogy az összebonyolódott események tükrözésében éppen megfogalmazódtak.”

A tömör önéletrajz-töredék idézése és az önéletrajzot kísérő (inkább a hangulatot, mint a szöveget magyarázó) rövid kommentár alapján Benkő mesterien bontja ki a kéziratokból a matematika szépsége és fensége körül gyűrűző gondolatok rétegét; megmutatja a matematikai szépség kizárólagossá növekedését Bolyai lelkében, megérteti, hogyan válik a matematika az ízlést és az igényt meghatározó normán túl etikai erővé, és János három nagy halálos fájdalmát gyógyulni segítő írássá. A három nagy sebet, melyet Gauss furcsán tartózkodó elismerése, Lobacsevszkij párhuzamos felfedezése és atyjával való holtukig tartó mérkőzése ütött Bolyai János lelkén. Ez a három terület foglalkoztatja az eddigi Bolyai-irodalom nagyobb s komolyabb felét is, Benkő azonban nem az eddig szokásos „ki a hibás” vagy éppen a prioritás-kérdések

felől közelít, s nem az apa-fiú vagy a szolgálati viszonyok elemzése felől, hanem belülről, az önnön vágyaival s normáival vívódó Lélek felől, s kívülről, koncentrikusan, a tudományos el- és megismerést különféle, marosvásárhelyi és európai társadalmi és akadémiai hierarchiák szerint elrendező környezet felől. S ebben az új perspektívában különös közelségbe kerül Marosvásárhely és Göttinga; a tekintélyvel alapuló tudományos feudalizmus zárja őket egy világba, s szigeteli el benne egymástól a távolságnál tökéletesebben a szereplőket. Benkő mesterien érzékelteti ennek a mindenütt jelenlevő s mindenütt uralkodó hierarchikus szemléletnek a világát s kapcsolatait; a Bólyai Farkas és Gauss között —inkább oda, mint ide — váltott levelekkel az alkalmi hírnökök szerepeltetésével, a Bólyai Farkasban élő Gauss-kép finom elemzésével, legfőképpen azonban azzal, ahogyan bemutatja, mint rombolódott le Bólyai Jánosban atyja Gauss-képe, s fejlődött ki helyébe szenvedélyes és szenvedéssel teljes gondolatok hosszú sorából az új reális Gauss-értékelés.

A nővel és a betegséggel való — Bólyai sorsában többszörösen rokon és összefonódó — vívódás rövid ábrázolása után Benkő a könyv talán legmeglepőbb részéhez érkezik: megmutatja, hogyan érthető meg Bólyai János sorsa és tragédiája a korabeli közép-kelet-európai történelemből. Helyesebben nem is ezt mutatja meg, sokkal finomabb és sokkal a témához illőbb utat választ: a kéziratok gondolat-gomolygásából bontja ki Erdély akkori történetéből azt, ami Bólyai János sorsában és gondolkozásában tükröződött. Ezekből a tükrözött részletekből értjük meg azután, hogyan lehetséges, hogy „az erdélyi művelődési élet ... felhalmozott annyi energiát, hogy pályájára röppentsen egy rendkívüli tehetséget, Bólyai Jánost. A következőkben azonban már tehetetlennek bizonyult, mert társadalmilag és tudományosan egyaránt készületlen volt a születő művek megértésére, befogadására és megbecsülésére.”

A fatálisan félreértett és magánossá váló, de korát mindig híven tükröző gondolkozás regisztrálta a bajt, s segíteni igyekezett. A saját kínján messze túl látó lélek magához méltó kereteket keresett s talált; a világ ésszerűsítését tűzte ki célul. Íme, az Üdvtn és a Tökéletes közállomány háttere. S ezután nem lehet majd — kiragadott példák alapján — elnézően vagy sejtelmesen mosolyogva tárgyalni erről a különös kéziratcsomóról, s nem lehet sajnálkozni és megbotránkozni sem miatta. Két világraszóló alkotás, az Appendix és a Responsio érthetetlenül közönyös fogadtatásával halálra sebzett rendkívüli tehetség keresett itt kiutat a kínzó pokolból, melynek lényegét végül is a társadalom elrendezésében ismerte fel, s gyógyszerét az elnyomott parasztság s az értelmiség urak és katonák elleni békés, erőszakmentes világforradalmában találta meg.

Benkő Samu avatott vezetése nyomán meglepődve veszi észre s hiszi el az olvasó, hogy Bólyai János Rousseau tanítványa volt, a romantika első nagy mesteréé, csak a természet, amely szerint az életet berendezni óhajtotta, nem az eredeti vad, hanem egy „okos, művelt második természeti állapot” volt. Az az állapot, ahol a jelent híven tükröző, a jövőt készítő, s itt reménytelenül magára maradt elme társakra találhatott volna. „Romantikus zaklatottság és sztoikus megnyugvás ellentétének egységéből rajzolódik ki Bólyai János szellemi arca. Magával ragadja a romantika sodrása, a korstílusé, mely a művészetben, irodalomban, tudományban, de még a közhasználati tárgyak megformálásában is a felfokozott életérzésnek, az érzelmek és a szenvedélyek lobogásának tárt utat, az alkotó tehetség szuverenitásának követelt elismerést, s elvárta, hogy a válaszút előtt álló társadalom a lángelme tanácsára

hallgasson. De romantikus hevülete jéghegyekbe ütközik: az őt és művét körülfogó társadalmi közönybe. Ennek ellensúlyozására alakítja ki sztoikus életfilozófiáját, melynek előképéül nem annyira az antikvitás bölcselése, mint inkább a korábbi századok erdélyi kálvinista gondolkodása szolgált.”

„Zaklatottság és megnyugvás”. Az összefoglaló fejezet címe, a Bolyai-sors mottójaként, az olvasó emlékezetébe vésődik, felejthetetlenül. S Benkő Samu Bolyai Jánosa, Huizinga Erasmusához, Lucien Febvre Lutheréhez és Illyés Gyula Petőfiéhez hasonlóan, előbb-utóbb kilép a történelemből, s útitársunkká válik.